

Марија Копривица

Филозофски факултет, Београд
Центар за црквене студије, Ниш
e-mail: marija.koprivica@f.bg.ac.rs

ЗАДУШНИНЕ – СИТНИЈИ ИМОВИНСКИ ПРИЛОЗИ ВЕРНИКА ЦРКВАМА И МАНАСТИРИМА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ*

Анстракт: У раду је размотрено питање ситнијих имовинских прилога црквама и манастирима које су уступали верници. Како међу мотивима таквих давања доминира настојање да се обезбеди спасење душе, такви прилози се обично називају задушницама. Најчешће се ради о давању земљишних парцела, њива, винограда или нешто већих потеса земље. Размотрен је друштвени статус давалаца, обим прилога датих за душу и начин извршења имовинско-правог чина. Поседно је сагледано питање потчињавања имовине цркви у светлу баштинских права у средњовековној Србији.

Кључне речи: задушнице, црквена имовина, баштине, властеличићи, манастирска властелинства, средњовековна Србија.

Црквена имовина у средњовековној Србији тема је која већ више од једног века привлачи истраживаче. Како велику групу извора представљају манастирске повеље, разумљиво је зашто питање даривања манастира, начин располагања имовином, обим властелинстава и њихове привилегије дају довољно материјала за оваква истраживања. Већи број радова бави се крупним поседима – селима, или метохијама, или читавим властелинствима.¹ Црквено властелинство као сложен систем поседа са земљом, људима и приходима формирано је упоредо са изградњом храма и успостављањем духовног живота манастира. Таква властелинства пролазила су понекад кроз динамичан развој – имања су најчешће увећавана новим даровима, а долазило је и до измена у унутрашњој структури поседа. Према начину стицања црквене имовине издвајају се најпре поседи и приходи који потичу од ктитора, односно од оснивача манастира и његових наследника, као и каснијих обновитеља са ктиторским правима, затим прилози или тестаментарна завештања властеле и ситнији прилози монаха и верника, а изванредан удео имали су и поседи који су прибављани куповинама или заменама.² Највећи удео у црквеној имовини средњовековне Србије имала су добра која су приложили ктитори или владари. У истраживањима је остало по страни питање ситнијих прилога црквама које су уступали верници из својих личних религиозних разлога. Поред указивања на конкретне примере

* Рад је део научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофски факултет (бр. уговора 451–03–68/2022–14/ 200163), који је финансијски подржан од стране Министарства просвете, науке и технолошкој развоја Републике Србије.

¹ Грујић 1925, 45–74; исти 1954/55, 53–77; Ивановић 1952/53, 173–225; исти 1957, 345–360; исти 1960/61, 253–264; Шкриванић 1952/53, 147–172; исти 1966 /67, 235–253; Зарковић 2002; Божанић 2006; Томовић 2011, 195–249; Младеновић 2013; Јечменица 2014, 183–206; Мишић 2017, 293–298; Мишић 2019, 79–99.

² Копривица 2022, 69–97.

задушнина поменуте у историјским изворима, треба размотрити и начин на који су епархијске цркве или манастири располагали њима, као и у којој мери су таква имања заступљена на црквеним властелинствима.

Дарови верника Цркви присутни су још у раном хришћанству. Такви дарови понекад су симболични и скромни, а понекад и веома важни за издржавање црквених установа. У прописе црквеног права уврштене су одредбе и тумачења о црквеној имовини, начину њеног стицања, као и начину располагања њоме. У основи свих таквих прописа стоји обавеза да се имовина мора користити само за црквене намене, док је питање реалних власничких права и повластица црквене имовине нешто сложеније. Као један од основних начина стицања имовине у раном периоду деловања хришћанске цркве појављују се завештања, којима верници после своје смрти остављају своју имовину Цркви. Такође, ни уговори о поклонима живих верника који прилажу црквеним установама део свог иметка нису били реткост. Разлоге таквих давања треба потражити у искреној побожности и жељи да се кроз добротворство учињено Христовој Цркви обезбеди и пут ка спасењу душе.³ Током времена појављују се и други видови настанка и организовања црквене имовине, па и извесни проблеми везани не само за питање власништва већ и за начин коришћења тих добара (харистиције).⁴ Ктиторство, иако недовољно регулисано у канонским праву, предствало је начин стицања црквене имовине који је носио велики број погодности и за црквене институције, и за богате покровитеље. Манастир би добио велике поседе, којима је дата искључиво црквена намена, али ктитор би задржао извесна имовинска права.⁵ И пре оснивања аутокефалне Српске цркве у српским земљама био је добро познат систем права и привилегија црквене имовине, као и ктиторство, завештавање имовине цркви и даривање црквених установа. Извесно је да су највећи дародавци цркава били чланови владарске породице, али с разлогом се сматра да је и пре 12. века било и приложника из редова властеле и ситнијих земљопоседника, иако о таквим даровима нема довољно сведочанстава у изворима.

У српским средњовековним изворима за ситније прилоге цркви у земљи или другим материјалним даровима користе се различити термини, који су најчешће формулисани у складу са личним мотивима њиховог даваоца. У исправама су такви поседе забележени као дар неког баштиника учињен *за гроб и душу, за спас душе, или за помен*. Један од чешћих назива који се за овакве поседе користи у средњовековним српским изворима јесте *задушнина*, док се понекад називају и *задушница* или *задушна земља*.⁶ Извесне поседе манастири су могли добити и од чланова свог братства који су приликом ступања у монашку заједницу предавали и своју имовину, а уз таква имања стоји да су дата *за постриг*. Велики број таквих прилога поменут је у манастирским вревијарима, практицима или повељама које у својој садржини имају пописе имања. Међу изворима који набрајају ситније прилоге верника посебно се истиче вревио за хтетовски Манастир Свете Богородице. Овај документ представља компилацију више исправа и садржи попис имања са знаком од кога су и под којим околностима добијени.⁷ Подаци о задушницама и црквеним купљеницама чешћи су у повељама које су српски владари издавали старим византијским манастирима, при чему су им потврђивани поседе које су раније добили од ктитора, али и од локалних властелина. Поред поменутог хтетовског

³ Милаш 1902, 550–556; Поповић 1991, 9–26.

⁴ Ahrweiler 1967 1–27.

⁵ Троицки 1935, 81–134.

⁶ Новаковић 1912, 391, 453, 641, 658, 665, и на другим местима; Мошин–Ђирковић–Синдик 2011, 321, 333 и на другим местима.

⁷ Соловјев 1926, 129–132; Мошин, Славева 1980, 277–299; Бубало 2002, 177–193.

манастира, велики број ситнијих прилога верника помиње се и у повељама за скопски Храм Светог Ђорђа, охридски Храм Богородице Перивлепте, као и у Трескавичким повељама.⁸ Поседи из ове групе бројни су и на хиландарском властелинству, као и међу метохијама других светогорских манастира.⁹ Много задушнина и купељница само је узредно поменуто у повељама или практицима, без назнака од кога су и када добијане, а вероватно је још више оних о којима нису сачувани писани трагови.

Најпре треба утврдити ко су све били приложници имања која су уписана као задушнине и који су њихови мотиви. Верници из редова ситне властеле у средњовековној Србији нису имали могућност да подигну нови храм или да предузму већи градитељски подвиг у обнови, па су стога своју потребу за покровитељством над црквом извршавали у складу са својим могућностима – давањем мањих поседа са својих баштина. Мотиви за такве прилоге леже у побожности средњовековних људи, који су настојали да попут владара или крупних дародаваца добију помен свог имена у истакнутим храмовима. Извори најчешће помињу као мотиве таквих даровања жељу верника да достигну спасење своје душе, обезбеде достојан помен и парастосе након смрти, гробно место или сличне разлоге. На примеру Хтетовског вревија уочвају се управо такви мотиви, па је уз 24 поседа уписано да у дати *за душу*, уз 14 – *за гроб*, а уз три стоје оба разлога – *за гроб и душу*.¹⁰ Овакви мотиви присутни су и код владара и крупне властеле која је подизала самосталне храмове на својим поседима.¹¹ Кроз појаву властеоског задужбинарства, али и уопште кроз појаву даривања земље или других прилога цркви, може се пратити и јачање властеоског слоја, како на материјалном плану, тако и у погледу развоја њихове моћи у политичком животу.¹² Упоређивање ктиторства са ситнијим прилозима верника захтева не само сагледавање обима дара и мотива већ и права и повластица које је дародавац у цркви могао добити. Ктитори су имали посебна права или групу привилегија које су подразумевале могућност утицаја на статутарно уређење, постављање игумана, извесна имовинска права, сликање лика ктитора на зидовима храма или гробно место под његовим кровом.¹³ Ситинији приложници цркви нису могли рачунати на такве почасте, али су могли обезбедити помињање свог имена у молитвама за здравље и спасење, као и достојне парастосе. Они су могли добити и извесно право на помен њиховог имена, али не и уписивање у поменике, које је резервисано за ктиторе и владаре. Приложници из редова властеле су неке своје дарове наменили *за гроб*, али будући да је почаст сахрањивања унутар храма резервисана за ктиторе, док су у оквиру манастирског комплекса сахрањивани игумани и истакнути монаси, овакви дародавци могли су добити место на гробљу изван комплекса манастира.

Хтетовски вревио као приложнике задушнина најчешће бележи ситне баштинике. У највећем броју случајева поменута су само њихова имена, уз која се понекад помиње и име оца или сродника, али без титуле или назнака о посебном друштвеним положају. Други сродни документи помињу неколико прилога које су дали локални севасти, протосевасти, казнаци или челници.¹⁴ Међу дародавцима се појављује и група оних баштиника који немају порода или наследника, те су се определили да своју имовину

⁸ Новаковић 1912, 608–620, 664–671, 672–674; Мошин, Славева 1981, 69–153; Мошин, Ђирковић, Синдик, 2011, 315–330; Алексић 2015, 23–39.

⁹ Новаковић 1912, 391, 405, 409–411, 440–441, 445–446, 453, 458.

¹⁰ Мошин, Славева 1980, 291–299.

¹¹ Поповић 1987, 243–248; Копривица 2021.

¹² Ивановић, 2018, 47–72; Мишић 2020, 53–66.

¹³ Трицки 1935, 105–122.

¹⁴ Новаковић, 1912, 453, 641, 658, 665. О развоју и значењу ових титула у средњовековној Србији в. Благојевић 1997, 17–25, 208–215, 246–285; Максимовић 1993, 137–147.

завештају цркви. На пример, у Хтетовском вревију поменут је дар извесног Савдића, по свему судећи већа парцела, а дародавац је тражио да му монашка заједница служи достојне помене и парастосе.¹⁵ Поседи властеличића који остају без наследника требало би да се врате владару.¹⁶ Међутим, тестаментална завештања имовине цркви нису реткост, а покекад су одобрена и потврђена посебним владарским документима. Треба напоменути да се међу задушницама обично јављају само поједине парцеле, а сасвим ретко целе властеоске баштине. Једну од група приложника предствљају калуђери из редова властеличића. Помени оваквих потчињавања земље цркви нису бројни, а законски прописи прописују начин поступања у таквим случајевима.

Величина парцела које су давале цркви може указивати на положај дародаваца. У Хтетовском практику највећи број задушница чине њиве, при чему је само за неке уписана величина и међе, док је већина само поменута. Мали број би се могао сматрати великим парцелама, какве су дар Фрацила од 30 дана (вероватно изражена у данима потребним да се узоре), или дар властелина Дминка из Мола – њива исте величине. Задушнице на Хтетовском властелинству су углавном мање парцеле, те је њихова прецизнија убикација отежана. На основу описаних међа може се закључити да се највећи број задушница налазио око самог језгра властелинства у суседству старих манастирских имања, често уз реку Вардар и Хтетовштицу, или уз важне путне правце овог краја.¹⁷ У крупније завештане поседе може се убројати баштина Исахе калуђера, четвртина села Седларева са личном окућницом и околним имањима. Сличан посед је вероватно предствљала Варнавина задушница, која је обухватала седмину села Хвалиша и још једну већу њиву, описану са међама.¹⁸ Интересантно је да су само ове две задушнице (Исахина и Варнавина) уписане и у повељу Стефана Душана из 1343. године, вероватно због тога што се ради о потчињавању целих баштина или о поседима нешто већим од других задушница.¹⁹ У вредније поседе које је црква добијала од верника спадају и виногради. На хтетовском властелинству два винограда су уписана као прилози дати за гроб и за душу. Нешто више их је на поседима манастира Трескавца међу задушним даровима који су уписани као метоси. Међутим, важност винограда на манастирским властелинствима наводила је игумане и економе да подижу сопствене заседе на погодним парцелама.²⁰ Посредно се може дознати да је црква поред земље од околне властеле добијала и коње, волове, а вероватно и друге дарове у стоци и производима. Једну њиву епископ Игнатије купио је за Будимирова коња *што беше дао за душу*.²¹ Јасно је да је властелин Будимир завештао цркви свог коња, кога је затим епископ заменио за њиву. Још два примера у Хтетовском вревијару указују да су црквене старешине мењале коње или кобиле за њиве, што може указивати да Будимиров дар можда није био једини такве врсте.

Да је црква прилозима верника из околине могла добити и вредне парцеле указују подаци из повеља за скопски Манастир Св. Ђорђа. Извесни Каломан је приложио скопском манастиру своју Цркву Св. Илије с њивом са које се вадиле глина за грнчарију. Манастир је овим прилогом остваривао и додатне приходе, јер је свако ко је овде вадио глину део својих призова давао монашкој заједици. Други вредан дар овом манастиру дао је за гроб Коста Љутовој, који је поред једне њиве дао и ланиште са простором за

¹⁵ Мошин, Славева 1980, 297.

¹⁶ Тарановски 2002, 469–479.

¹⁷ Петровски 2015, 53–78.

¹⁸ Мошин, Славева 1980, 287, 298, 315.

¹⁹ Копривица 2014, 149–150.

²⁰ Мошин, Славева 1980, 293, 298; Мошин, Славева 1981, 79, 81, 84; Штетић 2021, 121–124.

²¹ Мошин, Славева 1980, 286.

потапање лана.²² Поред ових прилога који се могу уврстити у задушнине, јер је и назначасно да су их дародавци дали за гроб, уписано је још неколико дарова властеле за које није назначен мотив давања, али се по садржини дара можда могу сврстати у ову групу. Краљ Милутин је Манатиру Светог Ђорђа Скопског потврдио посед који је дао извесни јеромонах Калуда од три њиве и винограда, затим дар кћерке неког Обеза, која је дала укупно пет парцела, или дар казнаца Драгослава – једно виноградиште на Маврову.²³ Како се ради о старом и угледном манастиру, слични дарови локалне властеле су вероватно били много бројнији.

На трескавичком властелинству забележено је више поседа који су названи задушницама. У првој повељи Стефана Душана из 1335. године уз четири метоха: Светог Димитрија, у Прилепу Свете Теодоре, у Поречу Манастирац, у Хлерну Чртопис, уписано је да у свом саставу обухватају и поседе назване *задушнице црквене, њиве задушне* или *задушнине*.²⁴ Поред ових имања о чијим се даровцима и обиму мало шта може рећи, уписани су и неки знатнији поседи као дарови властеле за душу: Селиште пусто што приложи протосеvast, један стас земље који је приложио властелин Мамин, као и Црква Светог Илије у Лешини, коју је приложио извесни Капиклеи.²⁵ Много је више поседа који су у Трескавичким повељама уписани без имена дародавца, његових мотива или површине парцеле, те је тешко одредити да ли су завештани, купљени или на други начин стечени.²⁶

Као стари византијски манастир, Богородица Перивлепта у Охриду уживала је поштовање околних властелина, који су јој завештавали своја имања. Са разлогом се може претпоставити да су у сачувану повељу Стефана Душана уписани само неки од бројних таквих имања. Као задушнине су поменути само већи поседи које је црква стекла до 1343. године: месту Ђургичево, затим поседи у Моровиштима, у Волину, у Горницама, у Ораховницама, као и део метохије Суботац у Копачима.²⁷ Ипак, не може су рећи ко су дародавци ових поседа и о коликим парцелама се ради.

У хиландарским исправама се може пронаћи већи број дарова властеле и властеличића, али се сасвим ретко они изричито називају задушницама. Један од таквих поседа се налазио на метохији Свете Петке у Тморанима и уписан је као парцела од 15 кабала око Петкова крста.²⁸ Такође, на метохији око Цркве Светог Власија у Штипу уписана је задушнина челника Станислава.²⁹ Овим примерима могу се придружити и бројни дарови ситне властеле и властеличића, који су уговарали да после смрти њихови поседи припадну Хиландару, попут Стумичког властелина Рудла, који је дао једно село и селиште и своје баштинске поседе у граду.³⁰ Властеличић Иванко Пробиштитовић и његова деца Хиланадру су завештали поседе који представљају купљеницу на којој је подигнута баштинска црква снабдевена земљом, виноградима и вртovima. На постојећој повељи којом владар убаштињује овај посед, само је додата белешка да Хиландар ово све поседује *њима у спомен*.³¹ Челник Милош Повик придружио се дародавцима Хиландара прилажући једно село и три засеока. Паријарх Сава IV говорећи о мотивима који су

²² Мошин, Ђирковић, Синдик 2011, 321–322.

²³ Мошин, Ђирковић, Синдик 2011, 319–320; Грујић 1925, 55.

²⁴ Мошин, Славева 1981, 81, 84.

²⁵ Мошин, Славева 1981, 86, 118, 119.

²⁶ Мошин, Славева 1981, 77–92; Бубало 2008, 207–229; Смолчић–Макуљевић, 2016, 73–84.

²⁷ Алексић 2015, 25–28.

²⁸ Мошин, Ђирковић, Синдик, 2011, 333.

²⁹ Вујошевић 2011, 74.

³⁰ Мишић 2010, 75–86.

³¹ Алексић 2009, 74–75.

подстакли челника Милоша на овај чин каже у својој повељи: „*желећи да стекне потпуни благослов дарујући прилог...с пламеном у срцу веома је желео да некако учествује у дому Пресвете Богородице, што би било на корист души његовој*“.³² Јасно је да ни Иванко, ни Милош, ни многи други дародавци Хиланадра из редова ситне властеле нису ктитори, већ су својим даром могли обезбедити помињање свог имена у молитвама у светогорском манастиру на извесно време и надати се спасењу своје душе због свог богоугодног дела.

У светлу средњовековних задушнина могли би бити сагледани и прилози властеле поменути у Светоархонђеловској хрисовуљи. Царској задужбини село Плочицу приложила је мати Братослављева, за гроб свог сина. Иако без уписаног разлога давања, у ову групу прилога могао би се придодати и дар извесног Раденка, који је приложио баштинску цркву у Велесу, а такође и прилог властечичића Николе Утоличичића, који је дао село Љубочево са заселком, али остао на својој баштини до краја живота.³³ Прилозима учињеним најзначајнијој царској задужбини властела и властеличићи су се стављали под заштиту Светих арханђела, али и зближавали са царем.

Јачање друштвене позиције властеле крајем 14. и почетком 15. века уочљиво је и кроз њено ктиторско ангажовање, али и дарежљивост црквама у виду мањих прилога.³⁴ Неколицина истакнутих властелина Лазаревића прикључила се кнегињи Милицы и њеним синовима у обезбеђивању велике српске метохије за светогорски Свети Пантелејмон.³⁵ У позном средњем веку, дарови властеле, посебно светогоскрим манастирима, постају већи. У овом периоду присутна је и куповина аделфата у светогоскрим манастирима, па су и дародавци који нису ктитори изгледа имали већа очекивања од молитви за спасење својих душа, те су уговарали и уточишта у случају опасности.³⁶ Ситни прилози и задушнине у оном облику у којем се појављују у Хтетовском вревију, као и у неколико повеља са опширним пописом имања из средине 14. века, тешко се могу уочити у изворима из 15. века. Остаје отворено питање да ли су припадници властеоског слоја заиста прибегавали давању већих дарова црквама, попут целих села или метоха, или у сачуваним изворима нису забележени мали дарови верника.

Групи поседа који су дати као задушнине треба придодати и имања која су манастири добијали за *постриг* од чланова своје монашке заједнице. Овакви прилози нису били бројни, али с обзиром на друштвени положај подвижника, могли су обухватати и нешто обимније поседе. Овакав обичај присутан је у хришћанској Цркви већ од раног хришћанства, па је нашао своје место и у црквеном законодавству.³⁷ У Законоправило Светог Саве нашли су се прописи који налажу: „*Имање пострижника треба да узме манастир у којем се постриже*“. Затим је регулисан и однос са наследницима уз напомену: „*онај ко жели да се постриже своју имовину да подели деци ако постоје, а да са њима уброји и себе и узме део један од деце и да га манастиру*“.³⁸ Такође, предвиђено је да онај ко је *иметак унео са собом*, такав посед остави манастиру уколико напусти монаштво и врати се световном животу, или уколико пређе у други манастир.³⁹ Може се закључити да су прописи који регулишу имовинска права манастира на поседе својих

³² Копривица 2019, 40–41.

³³ Мишић–Суботин–Голубовић 2003, 40–44, 88–91, 100, 120–122, 140.

³⁴ Ивановић 2018, 47–72; Мишић 2020, 53–66.

³⁵ Младеновић 2007, 295–266, 302–303.

³⁶ Грујић, 1932, 65–97; Живојиновић 1968, 241–270; Ивановић 2013, 358–369.

³⁷ Милаш 1902, 701–712.

³⁸ Законоправило (прир. М. Петровић, Љ. Штавланин–Ђорђевић) 2005, 622, 669.

³⁹ Исто, 630–631.

пострижника веома добро регулисани, да су били разрађени различити случајеви имовинских односа, као и права наследника. Српски манастирски типичи, такође, садрже прописе који регулишу права манастира на имовину својих пострижника и монаха. Студенички типик предвиђа: „ако је штогод пострижник донео то да примимо јер је ово вољно, а не прислино, и вољно дело доброљубља и милостиње“. Међутим, типичи веома јасно истичу да положај монаха у братству неће зависити од прилога који су донели са собом: „Онај ко даје да не мисли да има неку предност због тога над осталом братијом.“⁴⁰ Такође, предвиђено је да ако је неко као испушеник нешто дао манастиру, а затим иступио из братства и вратио се световном животу, не може добити натраг даровану имовину. У средњовековној Србији забележена је и појава да се извесни властеличићи замонаше, али не приступају монашкој општежитељској заједници, већ остају у својим домовима.⁴¹ У таквим случајевима њихова имовина је највероватније предавана манастиру у коме су се подстригли, а њима следује издржавање од сопствене завештане имовине или од стране манастира. Хтетовском манастиру своју баштину потчинио је извесни Исаха за *постриг свој и своје жене*, али је такође у повељи уписано да манастир храни супругу Исахину, која је остала да живи на ранијим поседима.⁴² Манастиру Светог Николе Мрачког у Ореховцу један од монаха, Черно, дао је један већи виноград на Житомитском.⁴³ Међу поседима властелинства скопског Светог Ђорђа поменути су и нека имања која су дали монаси и јеромонаси, па се може претпоставити да су такође дата за постриг.⁴⁴ У позном средњем веку има замонашених и чланова истакнутих властеоских породица који су својим даровима формирали и веће метохије или своје баштинске цркве потчињавали светогорским манастирима.

Посебно питање представљају власничка права цркве над задушницама и имовином коју је црква својим средствима купила или заменила. У више истраживања о ктиторству и ктиторским правима указано је да је ктитор задржавао извесна власничка права, па чак и да се сматра сопствеником имовине којој је дата црквена намена. Давање задушница, као и куповина земље, стоји у директој вези са баштинским правима у средњовековној Србији, а у мањој мери са ктиторством и правима која произилазе из ове појаве. Властелин је својом баштином могао слободно располагати и имао је власничка права, тако да је земљу могао продати, дати у мираз, поклонити, заменити. Овакав статус властеоске баштине потврђује Душанов законик (члан 40), који предвиђа да је своју баштину властелин *вољан под цркву дати, или за душу одати или некоме продати*.⁴⁵ Статус властеоске баштине на сличан начин потврђен је у бројним повељама српских владара.⁴⁶ Питање односа баштинских имовинских права и црквене имовине у средњовековној Србији веома је сложено. Када властелин жели да цркви потчини своју баштину у целости или делом, долази до промена у феудалном устројству, као и до промена у пореским и војним обавезама, а о томе је морао одлучивати владар или његова канцеларија. Такви послови поверавани су логотету који верификује промене у имовинским и феудалним односима и на тај начин има право *над црквама да влада*.⁴⁷ Мало је вероватно да је о свакој задушници владарска канцеларија издавала повеље

⁴⁰ Свети Сава (прир. Д.Богдановић) 1986, 75; Студенички типик (прир. Т. Јовановић) 1994, 117.

⁴¹ Копривица 2019, 167–179.

⁴² Мошин, Славева 1980, 294–295; Копривица 2014, 149–150.

⁴³ Мишић 2002, 58, 60.

⁴⁴ Мошин, Пирковић, Синдик 2011, 320–322.

⁴⁵ Радојчић 1960, 58, 99–100; Бубало 2010, 83, 163.

⁴⁶ Новаковић 1912, 305, 30, 309, 311, 313–314, 334; Тарановски 2002, 469–479.

⁴⁷ Благојевић 1997, 167–169.

којима би потврђивала давање покоје парцеле, њиве, ливаде, винограда или чак и крупнијих поседа. Такве измене биле су уношене у владарска документа приликом издавања повеља црквама и манастирима, или приликом следећег убаштињења властеоских поседа. Правни чин којим властелин свој посед даје цркви ипак је морао бити записан и оверен од надлежних службеника локалне или државне власти, а свакако и од црквених достојанственика. Могло би се претпоставити да су такве приватно-правне уговоре сачињавали и оверавали *номици*, извесни јавни бележници средњег века.⁴⁸ У оквиру Хтетовског вревија сачувана је цела једна номичка исправа, коју је записао и потписао *иномик поп Никола*.⁴⁹ Овде се не ради о преузимању задушнине, али је постојање оваквог документа важно за сагледавање правног чина на основу којег је црква доказивала своја права над купљеним или поклоњеним поседима. Један посед Цркве Матере Божје у Хтетову потврђен је исправом коју је издао и оверио кефалија.⁵⁰ Посед о коме је реч цркви је завештао Исаха из села Седларева са двором, ливадама, њивама и дубравом. Дар овог властелина, а затим калуђера, уписан је и у повељу Стефана Душана, са нешто ближим објашењем да се ради о давању за постриг и да црква издржава његову жену калуђерицу, која је тада вероватно већ била удовица.⁵¹ Како се ради о специфичном завештању, где је цела баштина овог властеличића прешла у посед цркве, о томе је исправу морао сачинити неко од представника власти, а у овом случају то је учинио полошки кефалија Владоје. Постојање манастирских вревијара и практика указује да су црквене старешине ревносно водиле евиденцију о имањима којима су располагали. Старање о имовини поверено је економима. Српски типичи садрже прописе који се односе на обавезу уписивања прихода и поседа и њиховог порекла, као и издатака: „*приходи оних који служе подробно да се преписују, издаци – када и камо, а приходи – када и откуда*“.⁵² На овај начин економи манастира су имали бољи увид у економске прилике и порекло имовине. У случајевима спорова око земље, цркве и манастири су углавном своја права бранили у правним документима, поред сведочења локалних стараца. У Хтетовском вревију неколико поседа уписани су у виду завештања или правих уговора са сведоцима.⁵³

Удео задушнина и сличних прилога на црквеним властелинствима тешко је одредити, јер су изворни подаци о величини парцела ретки. Током времена долази до акумулације ових поседа, који се потпуно стапају са старим имањима и употпуњују целине манастирских поседа. Велики број примера сведочи да су дародавци задушнина давали њиве и поља која су суседна старим манастирским поседима. Има и случајева где је половина парцеле купљена, а затим остатак дарован од властеличића или његових наследника, а такође и да је даривање једног од сувласника поседа навело и остале да свој удео завештају цркви. На примерима стријих манастира, који су вековима примали ситне дарове верника и уживали углед у локалној средини, удео задушнина на властелинствима могао је бити и знатан. Међу поседима наведеним у повељи Богородици Перивлепти има шест задушнина од 19 поседа наведених у повељи Стефана Душана.⁵⁴ У првој повељи Стефана Душана манастиру Трескавац има седам задушнина од око 32 поседа.⁵⁵

---

⁴⁸ Бубало, 2004, 79–83.

⁴⁹ Мошин, Славева 1980, 289–292; Бубало, 2004, 136–143, 248–249.

⁵⁰ О кефалијама в: Благојевић 1997, 246–286.

⁵¹ Копривица 2014, 149–150.

⁵² Свети Сава (прор. Д.Боградновић) 1986, 71; Студенички типик (прир. Т.Јовановић) 1994, 95.

⁵³ Мошин, Славева 1980, 297–298.

⁵⁴ Алексић 2015, 25–26.

⁵⁵ Мошин, Славева 1981, 77–92.

Међутим, овакви прилози властеле били су површински мањи, и стога су заузимали сразмерно мањи укупан удео на властелинствима.

На крају разматрања о ситнијим прилозима црквама и манастирима треба поменути и имања која су куповали епископи, игумани, икономи. Расположиви изворни подаци указују да је удео таквих имања на властелинствима мањи не само од ктиторских дарова већ често и од прилога властеле и властеличића за *гроб и душу*. Однос имања уписаних у Хтетовски вревио је следећи: на 43 поседа који су поклон за гроб, за душу и постриг долазе 23 парцеле које су купљене и још две које су замењене.⁵⁶ Купљеницама и заменама које су предузимали игумани и икономи манастира често је вршено спајање поседа и стварање већих целина обрадивог земљишта. На купљеницама су често подизани виногради, или се ради о имањима која су из економских разлога била важна.⁵⁷ Како су имовинска права над дарованим или купљеним поседима била слична баштинама?, цркве су настојале да их увећају, у бољој мери укључе у своја властелинства и да их користе. Међутим, са већим власничким правима, црквене старешине, игумани и економи, такве поседе могли су заменити са околном властелом за ближе или погодније парцеле, или дати у закуп.

Извори и литература

Ahrweiler, Helene (1967): *Charisticariat et autres formes d'attributin de fondations pieuses aux X-XI siecles*, Zbornik radova vizantološkog instituta 10, 1–27.

Алексић, Владимир (2009): *Повеља цара Стефана Душана властеличићу Иванку Пробиштитовићу*, Стари српски архив 8, 69–81.

Алексић, Владимир (2015): *Повеља краља Стефана Душана охридској цркви Богородице Перивленте*, Стари српски архив 14, 23–39.

Благојевић, Милош (1997): *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд.

Божанић, Снежана (2006): *Ибарско језгро светостефанског властелинства*, Нови Сад – Сремска Митровица.

Бубало, Ђорђе (2002): *О називу и времену настанка пописа имања Хтетовског манастира*, Стари српски архив 1, 177–193.

Бубало, Ђорђе (2008): *За ново, критичко издање трескавачких хрисовуља краља Душана*, Стари српски архив 7, 207–229.

Бубало, Ђорђе (2010): *Душанов Законик*, Београд.

Бубало Ђорђе (2004): *Српски номици*, Београд.

Вујешевеић Жарко (2011): *Повеља браће Драгаша Хиландару о Цркви Св. Власија*, Стари српски архив 10, 71–86

Грујић, Радослав (1925): *Властелинство Светог Ђорђа код Скопља од XI до XV века*, Гласник скопског научног друштва 1, 45–74.

Грујић, Радослав (1932): *Светогорски азили за српске владаре и властелу после Косовске битке*, Гласник скопског научног друштва 11, 65–97.

Грујић, Радослав (1954/55): *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, Историјско часопис 5, 53–77.

Живојиновић, Мирјана (1968): *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова Византолошког института 11, 241–270.

---

⁵⁶ Мошин, Славева 1980, 291–299.

⁵⁷ Копривица 2022, 88–95.

- Законоправило Светога Саве I (2005): прир. М. Петровић, Љ. Штављанин-Ђорђевић, Београд.
- Зарковић, Божидар (2002): *Хотачка метохија. Први хиландарски посед у Србији*, Лепосавић.
- Ивановић, Милош (2013): *Света Гора као уточиште за властелу из Српске деспотовине*, Наш траг 3–4, 358–369.
- Ивановић, Милош (2018): „Заборањени” ктитори у средњовековној Србији, Иницијал 6, 47–72.
- Ивановић, Радислав (1960/61): *Земљишни поседи грачаничког властелинства*, Историјски часопис 11, 253–264.
- Ивановић, Радомир (1952/53): *Дечанско властелинство, историјско географска обрада*, Историјски часопис 4, 173–225.
- Ивановић, Радомир (1957): *Властелинство манастира Св. Арханђела код Призрена*, Историјски часопис 7, 345–360.
- Јечменица, Дејан (2014): *Поседи светогорског манастира Св. Пантелејмона у Моравској Србији*, Власт и моћ – властела Моравске Србије од 1365–1402, Крушевац, 183–206.
- Копривица, Марија, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хтетовском манастиру*, ССА13 (2014), 143–179.
- Копривица, Марија (2019): *Идиоритамско монаштво у средњовековној Србији*, Православно монаштво, тематски зборник посвећен архимандриту Дионисију, Ниш, 167–179.
- Копривица, Марија (2019): *Повеља патријарха Саве IV о поклону челника Милоша Хиландару*, Сатари српски архив 18, 37–49
- Копривица, Марија (2022): *Властелинства и економија манастира у средњовековној Србији*, Београд–Ниш.
- Максимовић, Љубомир (1993): *Севастии у средњовековној Србији*, Зборник радова византолошког института 32, 137–148.
- Милаш Никодим (1902): *Православно црквено право*, Мостар.
- Мишић, Синиша (2010): *Повеља Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, Стари српски архив 9, 75–86.
- Мишић, Синиша (2017): *Манастирски поседи у земљама Лазаревића (1390–1427)*, Црквене студије 14, 293–298.
- Мишић, Синиша (2019): *Српско село у средњем веку*, Београд.
- Мишић, Синиша (2020): *Велможе и ктиторско право код Немањића и Лазаревића*, Зборник радова „800 година аутокефалности Српске православне цркве”, Косовска Митровица, 53–66.
- Мишић, Синиша, (2002): *Повеља краља Стефана Уроша III (Дечанског) манастиру светог Николе Мрачког у Орехову*, Стари српски архив 1, 55–68.
- Мишић, Синиша, Суботин-Голубовић, Татјана (2003): *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд .
- Младеновић, Александар (2007): *Повеље и писма деспота Стефана. Текст, коментари, снимци*, Београд.
- Младеновић, Срђан (2013): *Крушевска метохија. Хиландарски посед у Хвосну*, Ниш.
- Мошин, Владимир, Славева, Лидија (1980): *Споменици за средњовековна и поновата историја на Македонија III*, Скопје.
- Мошин, Владимир, Славева, Лидија (1981): *Споменици за средњовековна и поновата историја на Македонија IV*, Скопје.

Мошин, Владимир, Ђирковић, Сима, Синдик, Душан (2011): *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника 1186–1321. године*, Београд.

Николић, Милица (1976): *Властелинство Св. Богородице на Љевиши*, Историјски часопис 23, 39–50.

Новаковић, Стојан (1912): *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.

Петровски, Бобан (2015): Средновековни населби и патишта во Полог, Скопје.

Поповић, Радомир (1987): *Мотиви задужбинарства у средњовековној Србији*, Богословље 31 /1, 243–248.

Поповић, Радомир (1991): *Црквена имовина у немањихкој Србији*, Београд.

Радојчић, Никола (1960): *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354*, Београд. *Свети Сава сбрани списи*, Свети Сава, *Сабрани списи*, прир. Д. Богдановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2, Београд 1986.

Смолчић Макуљевић, Светлана (2016): *Цркве и приложници у трескавачком хрисовуљама краља Душана*, Зограф 40, 73–84.

Соловјев Александар (1926): *Одабрани споменици српског права*. Београд.

Студенички типик (1994): *Цароставник манастира Студенице*, прир. Т. Јовановић, Београд.

Тарановски, Теодор (2002): *Историја српског права у немањихкој држави*, Београд.

Томовић, Гордана (2011): *Властелинство манастира Светог Стефана у Бањској*, у: Б. Трифуновић, *Повеља краља Милутина Манастиру Бањска*, Београд, 195–249.

Троицки, Сергеј (1935): *Ктиторско право у Византији и Немањихкој Србији*, Глас СКА 168, други разред 86/3, 81–133.

Шкриванић, Гавро (1952/53): *Жичко епархијско власелинство*, Историјски часопис 4, 147–172.

Шкриванић, Гавро (1966/67): *Раваничко власелинство*, Историјски часопис 16–17, 235–253.

Штетић, Марина (2021): *Виноградарство у средњовековној Србији*, Београд.

GIFTS FOR THE SOUL SALVATION – SMALL MATERIAL DONSTIONS OF THE BELIVERS TO CHURCHES AND MONASTERIES IN THE MEDIEVAL SERBIA

Bestowal and giving away estates to the church is one of more prominent characteristics of the Serbian middle ages. Here we will consider the issue of small gifts of the believers, their motives for bestowing gifts to the church, legal position of such contributions, as well as the total share of such estates in church manors. Believers from the small nobility class did not have a possibility to raise a new temple, or to undertake a substantial construction endeavor in reconstructing a church. Therefore, in accordance with their possibilities, they would give smaller estates to the closest church or a monastery. Motives for such donations lie in the piety of the middle ages people, and among the most frequently mentioned motives is a desire of the believers to reach the salvation of their soul, ensure a worthy commemoration and requiem after their death, grave location and similar reasons. The size of the grounds given to the church can indicate the bestower's status and position. The most commonly bestowed gifts given to the church were land, mostly a field, sometimes a vineyard, a meadow or a garden, but there are also examples where horses, oxen or some other valuable objects were given away as gifts. Through the beginning of bestowing land or other contributions to the church, also the strengthening of the noble class can be followed, not only on a materialistic plane, but also in a development of their power in the political life. Medieval laws guaranteed hereditary estate rights to the nobility in such a way so they might freely use it, sell it, give it away as a gift or submit it to the church. It is clear that about such propriety changes, different possession contracts or similar legal documents had to be made. Churches were diligently keeping the documents about the believers' legacy and noted them in their books. Considering the fact that those were smaller pieces of land, in this way the church estates were not significantly enlarged. However, as there were numerous donations which were piling up, in time they started to have a bigger share in church property.